

ЗВ'ЯЗКИ МІЖ СИНТАКСИЧНО РІЗНОПЛАНОВИМИ КОМПОНЕНТАМИ МОВЛЕННЄВОГО ЛАНЦЮГА ТА ЗА МЕЖАМИ ОДНОГО РЕЧЕННЯ

Стаття присвячена актуальним питанням дослідження однієї з фундаментальних категорій українського синтаксису — синтаксичного зв'язку. Зокрема, проаналізовано чотири типи позасистемного синтаксичного зв'язку: сепаратизацію, узагальнення, з'єднання, вставлення.

Ключові слова: позасистемний синтаксичний зв'язок, сепаратизація, узагальнення, з'єднання, вставлення.

Попова И.С. Связь между синтаксически разноплановыми компонентами речевой цепи и за пределами одного предложения. *Статья посвящена актуальным вопросам исследования одной из фундаментальных категорий украинского синтаксиса — синтаксической связи. В частности, проанализированы четыре типа внесистемной синтаксической связи: сепаратизацию, обобщение, соединение, включение.*

Ключевые слова: внесистемная синтаксическая связь, сепаратизация, обобщение, соединение, включение.

Popova I.S. Links between the syntactically diverse components of the speech chain and beyond one sentence. *This article is devoted to the actual problems of investigation of one of the fundamental categories of Ukrainian syntax — syntactic link. In particular, four types of out-of-system syntactic link are analyzed: separatization, synthesis, link, insertion.*

Keywords: out-of-system syntactic link, synthesis, insertion.

Серед фундаментальних категорій синтаксичного рівня структури мови чільне місце разом з такими поняттями, як **синтаксична одиниця** та **синтаксична модель**, посідає поняття **синтаксичного зв'язку**. Відзначимо, що останнє є одним з найменш детермінованих понять синтаксису, незважаючи на досить глибокий інтерес дослідників до окремих питань, пов'язаних із лінгвістичною сутністю цього явища. Зокрема, проблемним залишається саме витлумачення його власне синтаксичної природи, що спричинює певні різночитання синтаксичного зв'язку навіть в енциклопедичних та спеціальних довідкових виданнях. Немає повної номенклатури синтаксичних зв'язків, що постають між компонентами мовленнєвих ланцюгів, є певні розбіжності в трактуванні окремих їхніх типів. Не визначено остаточно співвідношення між такими взаємозумовленими і взаємопов'язаними реаліями, як синтаксичний зв'язок і семантико-граматичні відношення. Безперечно, що сучасний рівень синтаксичних досліджень, зокрема, і фундаментальних понять синтаксису, на думку мовознавців, є підставою «для нового трактування природи синтаксичних зв'язків та їх типології» [5 : 11].

Якщо зважити на те, що синтаксичний зв'язок є обов'язковим конструктивним компонентом і мовленнєвотворчого процесу, і самого мовлення як наслідку цього процесу, то досить обґрунтованою видається дефініція синтаксичного зв'язку, у якій він тлумачиться як таке семантико-граматичне відношення між компонентами мовленнєвого ланцюга, що дає

змогу лінгвістично осмислити його і кваліфікувати як певну синтаксичну одиницю [8 : 207].

Потрібно визнати й те, що семантико-граматичні відношення між компонентами мовленнєвого ланцюга виявляють себе як системні (стандартні) та позасистемні (надсистемні, несистемні, нестандартні), а це дає підстави виділити відповідно й два типи синтаксичного зв'язку, оскільки зв'язки реалізуються як певні семантико-граматичні відношення [9 : 20]. Зрозуміло, що протиставлення зазначених типів синтаксичних відношень, а отже, і синтаксичних зв'язків стає можливим лише на основі певних диференційних ознак та параметрів. На нашу думку, узагальнити набір диференційних ознак системних синтаксичних зв'язків можна в такий спосіб:

1) детермінованість характеру та напрямку синтаксичної залежності: двобічна, однобічна, відсутня.

2) бінарність синтаксичної фігури, утвореної на основі одного синтаксичного зв'язку;

3) ідентичність компонентів синтаксичної фігури як синтаксичних одиниць: словоформа — словоформа; конструкція — конструкція;

4) детермінованість ареалу реалізації межами однієї комунікативної одиниці як детермінованість конструктивна;

5) функційне маркування компонентів синтаксичної фігури, їхня функційна однозначність як членів речення чи складників будь-якої іншої конструкції.

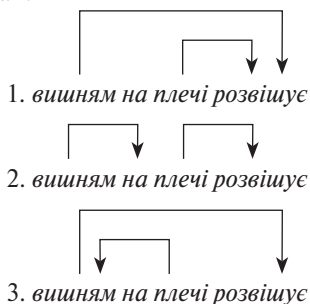
Отже, будь-якому із системних синтаксичних зв'язків може відповідати своєрідний вектор із п'яти позицій, кожна з яких заповнена одиницею як показником реалізації за цих синтаксичних відношень відповідної їхньої диференційної ознаки, тобто вектор (11111). Вектор, у якому щонайменше одна позиція (а то й кілька) представлена нулем, який означає, що диференційна ознака, указана номером цієї позиції, не реалізована, буде супроводжувати якісь інші, несистемні зв'язки. Наприклад, вектори (01111) або (10111) тощо. Проілюструвати викладені міркування можна таким чотиривіршем зі «Сторінок» Михайла Стельмаха, який являє собою складносурядне речення: *На золоті крил із-під тучі // Бджола вилітає у світ, // І вишням хустини пахучі// На плечі розвішує цвіт* [2 : 223].

Частини цього складносурядного речення пов'язані між собою системними синтаксичними відношеннями, оскільки 1) напрямком залежності вказує на наявність між ними сурядного зв'язку (1); 2) сурядний зв'язок реалізований між двома синтаксичними одиницями, тобто в бінарній фігурі (1); 3) обидва компоненти цієї фігури є синтаксичними одиницями одного класу, і, зокрема, частинами складного речення (1); 4) обидва ці компоненти входять до однієї комунікативної одиниці (1); 5) обидва вони несуть цілком певне функційне навантаження й функційно марковані саме як частини складносурядного речення (1). Отже, маємо повний набір одиниць, тобто наш умовний вектор (11111).

У першій частині наведеного складного речення синтаксично зв'язані між собою такі його компоненти: *бджола вилітає; вилітає на золоті; вилітає*

із-під тучі; вилітає у світ; на золоті крил. І скрізь реалізовані системні синтаксичні відношення. Чітко виражений характер синтаксичної залежності (двобічна в першій конструкції, однібічна в інших); усі конструкції бінарні; у синтаксичні відношення в цих конструкціях уступають між собою лише словоформи; синтаксичні зв'язки реалізовані в межах однієї комунікативної одиниці; однозначно марковані синтаксичні функції кожного із синтаксично зв'язаних у межах відповідної конструкції компонента.

Друга частина розглядуваного речення конструктивно не настільки прозора, як перша. Цілком очевидний характер синтаксичних зв'язків лише в таких фрагментах наведеного прикладу: *розвішує цвіт і хустини пахучі*. Що стосується фрагмента *вишням на плечі розвішує*, то в ньому відношення між складниками можна тлумачити, а отже, і представити по-різному, і зокрема так:

Ось тут і може постати питання про системність чи несистемність синтаксичних відношень у цій конструкції, якщо вказана синтаксична омонімія прямо не зумовлює ті чи ті відмінності в змісті мовленнєвих ланцюгів або якщо ця омонімія не може бути знята там, де вона спричинює різноманітність. Три варіанти конфігурації синтаксичного зв'язку в аналізованій конструкції не відповідають трьом варіантам її загального змісту. Скрізь йдеться про те саме, але функційно компоненти цієї конструкції не детерміновані. Словоформи *вишням* і *на плечі* можуть бути кваліфіковані як додатки за умови їхнього підпорядкування дієслову *розвішує* і як субстантивні неузгоджені означення за умови їхнього підпорядкування одна одній як в одному, так і в протилежному напрямку. Отже, синтаксичні відношення, у які вступають словоформи *вишням* і *на плечі* з іншими словами аналізованої конструкції, потрібно позначати вектором (11110) і кваліфікувати як позасистемні.

Мета запропонованої наукової розвідки — визначити та проаналізувати позасистемні зв'язки, що постають у разі, коли не можуть бути реалізованими третя та четверта ознаки системності синтаксичного зв'язку.

Третій параметр системного синтаксичного зв'язку — це ідентичність компонентів конструкції як синтаксичних одиниць, які в межах однієї синтагми вступають між собою в ті чи ті семантико-граматичні відношення. Словоформи поєднуються зі словоформами, конструкції з конструкціями, до того ж незалежно від наявності чи відсутності в них будь-яких скріп чи

опорних слів. Третій параметр постає в разі **сепаратизації** й **узагальнення**. Вектор (11011).

Отже, відхилення від зазначеного параметра маємо в тому разі, коли в синтаксичні відношення вступають різні за своїм характером синтаксичні одиниці. Це, зокрема, детермінанти й предикативна основа речення. Щоправда, у сучасній українській літературній мові в системі детермінантів як другорядних членів речення, які підпорядковуються всій його предикативній основі загалом, можливі варіанти поєднання однакових синтаксичних одиниць. Так, досить легко пов'язати в одне ціле й виділити з речення *Вчора ми відпочивали* словосполучення *вчора відпочивали*. Із деякими застереженнями, але загалом усе ж можна в реченнях *Сьогодні йшов дощ* та *На вулиці стояла спека* виділити й словосполучення *сьогодні йшов* та *на вулиці стояла*, підпорядкувавши в такий спосіб другорядний член відповідних речень їхньому присудку. Однак підпорядкувати якомусь одному компоненту предикативної основи двоскладного речення: підмету чи присудку — другорядний член у конструкціях на зразок *У мене захворіла кішка*; *З Вами все гаразд?* *Учора ти ще абітурієнт*, *сьогодні ти студент* тощо й побудувати такі, наприклад, словосполучення, як *у мене захворіла*; *з вами все*; *з вами гаразд*; *вчора ти*, *вчора абітурієнт* тощо, не можемо. Синтаксичний зв'язок між словоформами тут не реалізується, а одним з компонентів відповідних синтагм є вже не окреме слово, а деяка синтаксична конструкція, у цьому разі предикативна основа речення. Наявні, отже, позасистемні синтаксичні відношення, які супроводжують деякі з детермінантів і які названі сепаратизацією, до того ж щодо лише таких детермінантів, які навіть формально не можуть утворювати самостійне словосполучення з якимсь одним компонентом предикативної основи речення [7 : 66–67]. З огляду на це сепаратизацію визначаємо так: **сепаратизація** — такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого другорядний член речення не утворює з якимсь одним компонентом предикативної основи речення нормативного словосполучення й через це граматично підпорядковується цій основі загалом.

За межами речення про сепаратизацію йдеться в словосполученнях, стрижневим компонентом яких є аналітична форма дієслова, коли залежне слово не підпорядковується якомусь одному складнику такої форми (*буду читати книжку*), форма ускладненого дієслівного присудка (*сидить собі читає цілий день*) чи стягнена субстантивна конструкція зі спільним атрибутом до всіх її складників на зразок *мої батько з матір'ю й мої батько й мати* з неприйнятним, на відміну від екстраполяції, співвіднесенням атрибута з кожним компонентом стягненої конструкції окремо [8 : 270]. У разі екстраполяції конструкція *мій батько й брат* трансформується в конструкцію *мій батько й мій брат*, у разі сепаратизації конструкція *мої батько й мати* трансформується *мої батько й мої мати* унеможливує.

Зв'язок між різними за своїм характером синтаксичними одиницями завжди наявний у разі **узагальнення**, тобто в конструкціях із узагальнювальними словами при однорідних членах речення, коли одним із компонентів таких конструкцій є словоформа, а другим — деяка послідовність слів

(щонайменше двох), які ми кваліфікуємо як словоз'єднання [8 : 114], наприклад:

У неї було все: багатство, успіх і дивовижна врода.

Повітря, тиша, вода, дерева – все сповнене незвичайною таємничістю.

Як би в цьому разі не тлумачити характер семантико-граматичних відношень між узагальнювальним словом і рядом однорідних членів речення, що його супроводжують, співвіднесення узагальнювального слова з усім цим рядом, а не з одним якимсь його складником – очевидне, бо не можна:

У неї було все: багатство.

Повітря... – все сповнене незвичайною таємничістю.

Сутність цього явища, на нашу думку, відбиває така дефініція: **узагальнення** – такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого узагальнювальне слово вступає в семантико-граматичні відношення з рядом однорідних членів речення як словоз'єднанням.

У разі виходу деяких синтаксичних відношень за межі однієї комунікативної одиниці, простого чи складного речення, також, на нашу думку, йдеться про позасистемність відповідних синтаксичних зв'язків, незважаючи на те, що такі відношення можуть мати найрізноманітніший характер і функційно змикатися із цілою низкою граматичних явищ і синтаксичних одиниць – від парцеляції й таких, наприклад, позасистемних синтаксичних зв'язків, як приєднання й пояснення, до великої синтаксичної сполучки будь-якої структури. І всі ці явища вважаємо за можливе пов'язати лише із двома типами зв'язку, один з яких визначаємо як **з'єднання**, другий – як **вставлення**. Вектор (11101).

У відомій нам лінгвістичній літературі, зокрема, й у довідкових виданнях, слово **з'єднання** як термін не вживають, і лише в словнику О.С. Ахманової це слово зафіксовано з дуже вже специфічним значенням як деяка факультативна пауза, використовувана переважно для розмежування слів [3 : 439]. О.С. Ахманова, щоправда, вводить до свого словника словникову статтю з лексичним входом **з'єднувальний** і створює вже дефініцію із синтаксичною орієнтацією: «Той, що служить для поєднання між собою компонентів синтаксичного цілого» [3 : 439]. Але це лише введення часткових деталей у загальне тлумачення слова з'єднання як такого, що з'єднує що-небудь із чимось [4 : 458]. Не фігурує в лінгвістичних довідкових виданнях як термін і слово **єднання**, яке тлумачать загалом як тісний зв'язок [4 : 361]. У словнику А.М. Ломова йдеться про єднальний зв'язок як про один з типів сурядного зв'язку, що виражає єднальні відношення [6 : 351], а ці єднальні відношення можуть бути, очевидно, встановлені між будь-якими компонентами мовленнєвого ланцюга, а отже, і не протиставлені в такому разі багатьом іншим як синтаксичним, так і семантичним відношенням.

Синтаксичні відношення, кваліфіковані як єднальні, є системними і являють собою один з різновидів сурядного зв'язку, який формально маркується наявністю чи передбачає наявність сурядних єднальних сполучників, що пов'язують частини й члени речення. Однак об'єднуватися в межах одного мовленнєвого ланцюга можуть не лише якісь компоненти однієї

комунікативної одиниці, а й самі ці одиниці як окремі самостійні речення, наприклад, у разі утворення надфразних єдностей. І в такій ситуації недоцільно, мабуть, констатувати сурядний зв'язок, а, отже, єднання та єднальні відношення. Потрібен інший термін, і ми вважаємо, що таким цілком логічно буде термін **з'єднання** з його дериватами **з'єднувальні відношення** та **з'єднувальний зв'язок**, а відповідно й така дефініція: **з'єднання** — це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого формально маркується послідовне входження різних речень в один мовленнєвий ланцюг як певну синтаксичну одиницю.

Здебільшого з'єднання наявне між окремими реченнями складного синтаксичного цілого чи якоїсь іншої великої синтаксичної сполуки, що охоплює кілька самостійних комунікативних одиниць. Засоби реалізації цього зв'язку, тобто його формальне маркування, можуть бути найрізноманітнішими — від уподібнення форм будь-яких слів з різних речень до анафоричних фігур з усіма їхніми модифікаціями. І всі ці засоби можуть бути повною мірою співвіднесені з тим їхнім набором, який властивий складному синтаксичному цілому [10]. Наприклад: *Думи мої, думи мої, // Лихо мені з вами! // Нащо стали на папері // Сумними рядами?.. // Чом вас вітер не розвіяв // В степу, як пилину? // Чом вас лихо не приспало, // Як свою дитину?* [1 : 211].

З'єднувальні відношення між першим і другим реченнями формально марковані уподібненням форми слова *стали* формі слова *думи*. Є уподібнення слівформ із третього й четвертого речень (*вас*) слівформі *думи* з першого з одночасним у цьому разі послідовним займенниковим зв'язком. З'єднання як синтаксичний зв'язок між третім і четвертим реченнями реалізується за допомогою анафоричної фігури *чом вас*.

Вставлення — це лінгвістичне явище того самого за своєю сутністю типу, що й з'єднання, але наявне вставлення тоді, коли одна комунікативна одиниця не постає за іншою, як у наведених прикладах, а вноситься в неї, коли одне самостійне речення вставляється в середину іншого або як вставлене речення, яке характеризується «наявністю синтаксичного зв'язку з тим чи тим членом першого речення чи з усім реченням загалом» [3 : 89–90], або як речення вставне, що має ситуативний характер і на рівні граматики себе не виявляє. Ось як використовує вставлення Л. Глібов: *Ягняті нікуди тікати; // Стоїть, сердешне, та дрижить... // А вовк, неначе комісар, кричить // (Він, щоб присікаться, знайшов причину): // Нащо се ти, собачий сину, // Тут каламутиш берег мій... [1 : 337]; Хтось Мухам набрехав, // Що на чужині краще жити, // Що слід усім туди летіти, // Хто щастя тут не мав. // Наслухались дві Мухи того дива // (Про се найбільше Чміль гудів) [1 : 340]. У першому прикладі — це вставлене речення (*вовк — він*), у другому — вставне (*Про се найбільше Чміль гудів*).*

Зв'язок маркований лише відповідною комунікативною ситуацією, а формальне її маркування — пунктуація. Сутність цього явища, на нашу думку, відбиває така дефініція: **вставлення** — це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого одна комунікативна одиниця вставляється в іншу й синтаксично зв'язується з нею або формально за допомогою певних

граматичних засобів, або ситуативно, відповідно до комунікативних завдань всього мовленнєвого ланцюга та правил пунктуації.

І в тому, і в тому разі відповідні синтаксичні конструкції так чи інакше між собою пов'язані.

У разі з'єднання у відповідному векторі може бути незаповнена ще й друга позиція (10101): *Думи мої, думи мої, Лихо мені з вами! Нащо стали на папері Сумними рядами?..*, а в разі вставлення ще й перша позиція (01101): *А вовк, неначе комісар, кричить (Він, щоб присікаться, знайшов причину): Нащо се ти, собачий сину, тут каламутиш берег мій...*

Очевидно, що сепаратизація, узагальнення, з'єднання та вставлення як синтаксичні зв'язки між синтаксично різноплановими компонентами мовленнєвого ланцюга та за межами одного речення посідають чільне місце в сукупності синтаксичних зв'язків сучасної української мови і становитимуть інтерес для подальших наукових зацікавлень лінгвістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Антологія** української поезії: у 4 т. – К.: Вид-во худ. літ., 1958. – Т. 1. – 430 с.
2. **Антологія** української поезії: у 4 т. – К.: Вид-во худ. літ., 1958. – Т. 4. – 512 с.
3. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
4. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. **Гуйванюк Н. В.** Нерозкладні компоненти у структурі речення: монографія / Н. В. Гуйванюк, О. В. Максим'юк. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 224 с.
6. **Ломов А. М.** Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М.: Восток-Запад, 2007. – 416 с.
7. **Меншиков І. І.** Синтаксичні зв'язки слів у сучасній українській літературній мові / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Д.: ДНУ, 2002. – 48 с.
8. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): монографія / І. С. Попова. – Д.: Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
9. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метамовному аспектах: автореф. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Попова. – Чернівці, 2012. – 40 с.
10. **Солганик Г. Я.** Синтаксическая стилистика / Г. Я. Солганик. – М.: Высш. шк., 1973. – 196 с.